
Handel og arbeids- standarder: Barnearbeid

Arne Wiig

R 1996: 4

Chr. Michelsen Institute (CMI) is an independent research institution located in Bergen, Norway. The Institute conducts multidisciplinary research across a wide spectrum of social sciences and undertakes consultancies in the field of development and human rights studies related to Third World countries. The research is based on considerable experience from assignments and field work in developing countries. With a present staff of approximately 30 researchers CMI constitutes a major centre for development research in Scandinavia. CMI has a wide international network and institutional collaborative agreements with research institutes in Africa and Asia. The Institute also houses a specialised library.

Recent CMI Reports

- R 1994: 6 JUL-LARSEN, Eyolf
Migrant fishermen in Congo: Tradition and modernity. Bergen, December 1994, 66 pp. (Price NOK 90 + postage)
- R 1995: 1 LANGE, Siri
From nation-building to popular culture: The modernization of performance in Tanzania. Bergen, April 1995, 182 pp. (Price NOK 145 + postage)
- R 1995: 2 KNUDSEN, Are
Living with the commons: Local institutions for natural resource management. Bergen, May 1995, 132 pp. (NOK 125 + postage)
- R 1995: 3 SUFIAN HEMED BUKURURA
Judiciary and good governance in contemporary Tanzania: Problems and prospects. Bergen, September 1995, 70 pp. (NOK 90 + postage)
- R 1995: 4 SKÅRE, Guro
Coconuts and cultivation in the Philippines. A study of social formation in Candelaria, Quezon Province. Bergen, December 1995, 132 pp. (Price NOK 125 + postage)
- R 1995: 5 SELBERVIK, Hilde Beate
Et lite offer? En analyse av årsakene til det diplomatiske bruddet mellom Norge og Kenya i 1990. Bergen, December 1995, 172 pp. (Price NOK 145 + postage)
- R 1996: 1 STOKKE, Hugu and Marit TJOMSLAND
Collective identities and social movements. Bergen, 1996, 35 pp. (Price NOK 50 + postage)
- R 1996: 2 TVEDTEN, Inge
Angola og norsk bistand. Bergen, 1996, 98 pp. (Price NOK 90 + postage)
- R 1996: 3 DONNELLY, Jack and Rhoda E. HOWARD
Human rights self-monitoring: A proposal for the Northern European Democracies. Bergen, 1996, 27 pp. (Price NOK 50 + postage)

A complete list of publications and Annual Report available free of charge

For priced publications:

Surface mail (B-economique) free with prepaid orders. For airmail (A-prioritaire) outside the Nordic countries add 20 %

Four easy ways to pay:

Cheque, issued in Norwegian kroner

Post office giro, paid by International Giro: 0808 5352661

SWIFT: DNBANOB, Den norske Bank no: 5201.05.42308

Credit card: VISA only

Order from:

Chr. Michelsen Institute

Fantoftvegen 38, N-5036 Fantoft-Bergen, Norway

Fax: + 47 55 57 41 66 Phone: + 47 55 57 40 00 E-mail:

cmi@amadeus.cmi.no

Summary

Trade and labour standards: Child labour

This report, commissioned by Save the Children, Norway, discusses the main economic arguments for and against the incorporation of a social clause in World Trade Organization (WTO). Part one presents a historical review of how the question has been addressed in ILO and WTO, and the positions of the main actors involved are stated. ILO is generally disinclined to imposing trade sanctions against countries not fulfilling their obligations in terms of ILO regulations, and the ILO Convention 138 on Minimum Age is not included in ILO's core labour standards. The second part of the report analyses the main arguments in favour of including a social clause in WTO. It is argued that international coordination of labour standards, in contrast to their harmonisation, may improve welfare in developing countries. However, trade sanctions against countries violating the rules will probably not be credible since such sanctions would most likely damage the target group as well as the legitimacy of WTO. Without the credible enforcement of the rules, a social clause would most likely be merely symbolic. The report argues that it would probably be more efficient to strengthen ILO.

Handel og arbeids- standarder: Barnearbeid

Arne Wiig

R 1996: 4

Copyright © Chr. Michelsen Institute 1996

CMI Report Series

This series can be ordered from:

Chr. Michelsen Institute

Fantoftvegen 38

N-5036 Fantoft-Bergen, Norway

Fax: + 47 55 57 41 66 Phone: + 47 55 57 40 00

E-mail: cmi@amadeus.cmi.no

Price: NOK 50

ISSN 0805-505X

Indexing terms

Trade

Child labour

Economic sanctions

ILO

WTO

Innhold

1. Innledning	1
2. Historikk og posisjoner	3
2.1 Handel og velferdsforbedring: to posisjoner	3
2.2 Historie - skiftende ideologisk begrunnelse i ILO	5
2.3 Aktørene og deres posisjoner	7
2.4 Hvorfor ulikhet i oppfatninger om sosialklausul?	11
3. En kritisk gjennomgang av enkelte argumenter for og imot multilaterale standarder i henhold til barnearbeid	12
3.1 Preferanser - individuelle eller kollektive?	12
3.2 Dårlige standarder fordriver gode ("race to the bottom")	15
3.3 Markedssvikt/koordineringssvikt	17
3.4 Nye institusjoner	21
3.5 Innenrikspolitisk legitimitet	22
3.6 Troverdighet	22
4. En kritisk gjennomgang av argumenter for og imot kopling av arbeidsstandarder til handel	23
4.1 For:	23
4.2 Mot:	24
4.3 Vilkår for at en sosialklausul kan virke etter sin hensikt	25
5. Oppsummering og konklusjon	26
Litteratur	28

A social clause aims at improving labour conditions in exporting countries by allowing sanctions to be taken against exporters who fail to observe minimum standards (Van Liemt, 1989: 434).

1. Innledning

I januar 1996 la NUPI og FAFO fram en rapport som belyste omfanget av barnearbeid relatert til varer som importeres til Norge. Rapporten som var skrevet på oppdrag av Utenriksdepartementet, gir en oppdatert oversikt over politiske tiltak, herunder handelspolitiske tiltak, for å begrense barnearbeid. Rapporten fikk generelt en positiv mottakelse, og ble tatt til inntekt for divergerende synspunkter vedrørende tiltak mot barnearbeid. Handelsministeren fikk støtte for en styrking av et multilateralt regelverk om arbeidsstandarder innenfor WTO (Verdens Handelsorganisasjon). LO fikk legitimert bruken av forbrukerboikottkampanjer knyttet til etablerte merkeordninger som RUGMARK. Redd Barna fikk aksept for at unilaterale eller ensidige handelstiltak er lite treffsikre virkemidler overfor barnearbeid og at handelspolitiske tiltak kunne virke negativt for målgruppen.

I den senere tid har det oppstått en polarisering, først og fremst mellom LO og Redd Barna, i form av en mediakampanje for eller mot forbrukerboikott av produkter produsert av barn. Bakgrunnen for denne rapporten er at Redd Barna ønsker en mer omfattende analyse av problemet. Problemet er langt mer komplekst enn 'for eller mot forbrukerboikott'. Rapporten fokuserer på følgende problemstillinger:¹

- I hvilken grad er det legitimt å sette multilaterale arbeidsstandarder, knyttet til bl.a. bruk av barnearbeidere, helse, sikkerhet, tvangsarbeid, diskriminering, osv.?
- Hvilke organisasjoner skal utforme slike standarder og hvilke skal sørge for at de overholdes? Er det ILO eller WTO?
- Skal slike standarder være like for alle land eller skal det bygges inn fleksible løsninger?
- I hvilken grad skal det knyttes sanksjoner til slike standarder? Hvilke sanksjonsmekanismer er i så fall til rådighet og hvor effektive er de?
- Hjelper slike standarder/sanksjoner målgruppen?

Disse problemstillingene er i liten grad berørt i NUPI/FAFO rapporten. Med utgangspunkt i NUPI/FAFO rapportens analyser av handelspolitikken (se kap.

---

¹ Oppdraget er gitt på grunnlag av oppdragsbeskrivelse som er gjengitt i fax fra CMI til Redd Barna 13.5 1996, samt fax fra Redd Barna 21.5 1996. Oppdraget har hatt en varighet på tre arbeidsuker. Et utkast til rapport ble sendt Redd Barna 5.7 1996, og kommentert av Redd Barna i fax av 28.8 1996. Synspunktene i denne rapporten står for forfatterens regning og deles ikke nødvendigvis av Redd Barna.

5 og 8 i nevnte rapport), søker denne studien å frambringe ny kunnskap ved å inkludere spørsmål som gjelder innføringen av en sosialklausul i WTO. Spørsmålene har ført til en polarisering mellom u-land og i-land, siden standardene gjennomgående er lavere i u-land. U-landene frykter at de har mest å tape ved innføring av en slik klausul.

I kapittel 2 drøfter jeg det velferdsteoretiske utgangspunktet for analysen. Dette er basert på at u-land under gitte forutsetninger kan oppnå velferdsforbedringer gjennom liberalisering av verdensøkonomien. Liberalisering fremmer industrialisering og økonomisk vekst. Dersom et krav fra i-landene om en sosialklausul i WTO fører til proteksjonisme og mottiltak, får u-landene redusert markedsadgang i nord. I så fall kan tiltaket virke mot sin hensikt. Med dette utgangspunktet vil jeg på et historisk grunnlag drøfte den ideologiske begrunnelsen for å inkludere en sosialklausul i WTO og posisjonen til ulike aktører i denne prosessen. I den grad den ideologiske begrunnelsen skyldes hensynet til innenlandske pressgrupper i i-land framfor en genuin interesse for velferden til arbeidstakerne i u-land, er det gode grunner for å være skeptiske til en sosialklausul.

I kapittel 3 vil jeg drøfte noen sentrale argumenter som er fremført i debatten for eller mot bruken av multilaterale arbeidsstandarder. Hovedfokus er knyttet til standarder relatert til bruk av barnarbeidere. Jeg vil særlig fokusere på 'koordineringsviktargumentet' og 'preferanse-argumentet'. Koordineringsvikt argumentet innebærer at multilaterale standarder fører til en forbedring av u-landenes bytteforhold og en reduksjon i omfanget av barnarbeid. Preferanseargumentet relaterer seg til hvorvidt ønsket om standardsetting reflekterer 'individuelle' eller 'kollektive' preferanser. Dette er en viktig avklaring siden løsningene på problemene er forskjellige i de to tilfellene. Eksempelvis baseres LOs boikottkampanje av varer produsert av barn seg på individuelle konsumenters preferanser for ikke å kjøpe og ta i bruk varer produserte av barn. Som sådan kan kampanjen tas til inntekt for individuelle preferanser eller ønsker. Det er viktigere at en selv er 'ren' enn at resultatet er 'rent'. Den norske Regjering (se kapittel 3.1) baserer seg ikke på slike individuelle preferanser, men kollektive preferanser for at arbeidsforhold skal være gode i alle land uavhengig av hva Norge gjør. Mens LOs kampanje er basert på at det er en sammenheng mellom den enkelte konsumenters handlinger og arbeidsforholdene for utenlandske arbeidstakere, er myndighetenes preferanser derimot altruistiske. Andres velferd inngår i vår egen velferd uavhengig av hva vi gjør (f.eks om vi lar være å benytte 'urene' produkter). Med slike preferanser er det ikke så viktig hvem det er som gjør noe. Det er i siste instans resultatet som teller. For LO er det imidlertid prosessen som er viktig og at en selv deltar i denne. En forventer at en slik deltakelse påvirker arbeidsforholdene i u-landene. Poenget er at typen preferanser får konsekvenser for hvilken løsning som velges. Ved individuelle preferanser kan en markedsløsning være tilstrekkelig, mens det ved kollektive preferanser kan være gode argumenter for offentlige inngrep.²

² LO hevder at det er opp til den enkelte forbruker hvorvidt en skal kjøpe produkter produsert av barn. Dette betyr ikke at innslaget av altruistiske preferanser er fraværende i LOs argumentasjon, men det er en sterkere vektlegging av individuelle preferanser enn for myndighetenes del.

På grunnlag av analysene i kapitlene 2 og 3 som utgjør hoveddelen i denne rapporten, drøfter jeg i kapittel 4 mer eksplisitt hvorvidt arbeidsstandarder bør knyttes til internasjonal handel. Kapittel 5 oppsummerer og konkluderer.

2. Historikk og posisjoner

Jeg vil i dette kapitlet innledningsvis presentere to ulike syn på hvorvidt arbeidsstandarder skal knyttes til internasjonal handel. Jeg vil deretter gi en kort oversikt over hvordan spørsmålet er behandlet i ILO og GATT. På grunnlag av historien til ILO og GATT, vil jeg deretter gjøre rede for organisasjonenes nåværende standpunkter. Jeg vil også diskutere posisjonene til andre sentrale aktører (fagbevegelsen og myndighetene). Avslutningsvis i dette kapittel, gis noen mulige forklaringer på de grunnleggende motsetninger mellom de enkelte aktørene i synet på hvorvidt arbeidsstandarder skal knyttes til internasjonal handel eller ikke.

2.1 Handel og velferdsforbedring: To posisjoner

Slutføringen av Uruguay-runden vil i følge Verdensbanken føre til at u-landene kommer til å øke sine inntekter med omlag 550 milliarder kr. pr. år (målt i 1992 kroner), først og fremst fordi markedsadgangen for deres jordbruks- og tekstilprodukter øker (WDR, 1994 og Rodrik 1994). I tillegg vil en friere verdenshandel ha positive følger for produktivitet og overføring av teknologi og kompetanse. Til sammenligning utgjorde all offentlig bistand (lån og gaver) omlag 370 milliarder kroner i 1992, dvs. mindre enn hva u-landene kan tjene på reformene i WTO.

Faktisk vil 'alle' tjene på mer handel - også i-land som Norge. Imidlertid vil ikke alle tjene like mye. Asia vil tjene mest på redusert toll og mindre bruk av kvoter på klær og tekstiler, mens land i Latin-Amerika (fortrinnsvis Argentina, Chile og Uruguay) vil tjene mest på lavere subsidier på jordbruksprodukter i industrialiserte land. For afrikanske land er den direkte gevinsten av mindre betydning. De vinner først og fremst gjennom et generelt oppsving i verdensøkonomien. Derimot vil grupper av u-land som har oppnådd særfordeler under GATT kunne tape i den grad disse særfordelene ikke blir bevart i WTO.

U-land har gjennomgående lav forhandlingsstyrke i bilaterale forhandlinger med industrialiserte land. En styrking av et multilateralt handelsregime kan føre til økt koordinering mellom u-landene og på denne måten bedre u-landenes kollektive forhandlingsstyrke. Etableringen av et regime for løsninger av konflikter vil videre bidra til at u-landene i mindre grad utsettes for ensidig press fra i-land. En integrering i et multilateralt regelverk kan også bidra til at både u-land og i-land lettere kan motstå press fra innenlandske grupper som ønsker økonomisk beskyttelse. Det er følgelig klare indikasjoner på at u-landene kan bedre sin velferd gjennom økt internasjonal liberalisering av verdenshandelen og et multilateralt regelverk som regulerer eventuelle konflikter.

Økt markedsadgang og industrialisering ble fremhevet av Melchior (1996) som en viktig forutsetning for bekjempelse av barnarbeid. Blant dem som har et slikt positivt syn på handel er det imidlertid ulike oppfatninger av hvordan en slik handel skal være organisert. To posisjoner står mot hverandre, frihandelsteoretikere versus rettferdighetsteoretikere. Frihandelsteoretikere argumenterer mot innføring av arbeidsstandarder siden slike standarder representerer offentlige reguleringer og inngrep i det internasjonale varebytte basert på komparative fortrinn (se Bhagwati 1994, 1995 og 1996; Srinivasan 1994, Freeman 1994 og Fields 1995). Slike inngrep fører til et effektivitetstap siden fri handel er et virkemiddel for økt effektivitet. En slik effektivitetsøkning muliggjør inntektsomfordelinger til grupper som eventuelt kommer dårligere ut som følge av en liberalisering av verdensøkonomien. Ulikheter i standarder mellom land reflekterer etter dette syn ulikheter i landenes tilgang på ressurser, deres inntekter og preferanser. Videre medfører et press for internasjonal harmonisering av arbeidsstandarder et inngrep i et annet lands økonomiske politikk, og er som sådan uforenlig med det nåværende regelverk i GATT/WTO. At handelsboikott overfor varer produsert av barn er uforenlig med regelverket i GATT/WTO blir forøvrig understreket av Melchior (1996).

En motsatt posisjon inntas av rettferdighetsteoretikere som hevder at en nødvendig forutsetning for frihandel er at handelen er 'fair'. Etter dette syn vil en internasjonal regulering av arbeidsstandarder føre til rettferdighet. En grunnleggende forutsetning for en slik posisjon er at kapital er mobil mellom land. Dersom kapitalen investeres i land med lave arbeidsstandarder (se Langhille, 1996), vil dette føre til et press for å redusere arbeidsstandardene i land med høye standarder. Dette kan motvirkes ved en internasjonal harmonisering av arbeidsstandarder, eller ved en eventuell innføring av en minimumsstandard. Rettferdighetsposisjonen er gjerne koplet til et moralsk/politisk argument om at slike standarder skal gjelde for hele økonomien, ikke bare for konkurranseutsatte næringer.

Disse posisjoner representerer to ulike syn på i hvilken grad politiske inngrep i et land (f.eks gjennom en regulering av arbeidsstandarder) er nødvendig for å få i gang en liberaliseringsprosess. Dersom standardene følger som et resultat av et lands inntektsnivå, preferanser eller teknologi, vil det være mindre grunnlag for multilaterale inngrep enn i en situasjon hvor slike standarder er en nødvendig betingelse for at en liberalisering kommer i gang. I det første tilfellet går veien til bedre arbeidsstandarder via markedet. Økonomisk vekst bidrar til bedre standarder, (jf. utviklingen i industrialiserte og nyindustrialiserte land), mens det i det andre tilfellet vil være behov for direkte reguleringer.

De ovennevnte posisjoner er ikke nye. Det som imidlertid er nytt er bl.a. at det internasjonale samfunn er blitt mer globalisert og at det multilaterale regelverk for den internasjonale handelen er blitt mer omfattende enn bare å regulere handel av varer mellom land.

2.2 Historie - skiftende ideologisk begrunnelse i ILO

Spørsmålet om å knytte arbeidsstandarder til internasjonal handel er blitt diskutert i ILO helt fra organisasjonen ble etablert i 1919. Begrunnelsen for å inkludere slike standarder har imidlertid skiftet. Opprinnelig var det ikke 'unfair' konkurranse, men forbedring av arbeidstakernes rettigheter hjemme som dannet grunnlaget for et slikt krav. Begrunnelsen for standarder er ikke lenger å forbedre arbeidstakernes rettigheter hjemme, men for å forhindre at etablerte rettigheter settes på prøve som følge av import fra land med lave standarder (Leary, 1996). I tillegg har omgivelsene endret seg. Før var det konkurransen fra likesinnede land man var bekymret for. I dag er det konkurransen fra u-landene (Servais, 1989). Følgelig har spørsmålet om en sosialklausul en sterkere nord-sør dimensjon enn tidligere.

ILO har imidlertid hele tiden vært nølende til bruk av sanksjoner mot brudd på arbeidstakerrettigheter. Dette skyldes bl.a. at tre grupper (arbeidstakere/givere og myndighetene i de enkelte land) med tildels motstridende interesser er representert i ILOs styringsorganer. Organisasjonens arbeidsmetoder er forøvrig basert på dialog mellom medlemsstatene samt rådgiving - ikke sanksjoner. Enkelte vil hevde at lite er oppnådd i ILO mhp. å redusere omfanget av barnearbeid i verden. Dette er imidlertid en kritikk som like gjerne kan rettes mot andre multilaterale organisasjoner med tilknytning til dette problemet. Verken Verdensbanken eller WTO har eksempelvis innlemmet spørsmålet om sosial kondisjonaltet som vilkår for bistand eller handel i sine regelverk. La oss kort se på hvordan spørsmålet er behandlet i WTO.

Arbeidstakerrettigheter var inkludert i det opprinnelige 'Havana Charter' for etablering av ITO (International Trade Organisation) i 1948. ITO ble aldri etablert, men i stedet kom det et etablert multilateralt regelverk for kommersiell handel av varer (GATT) med et smalere siktemål enn det ITO hadde.³ I dette regelverket var arbeidsstandarder utelatt. USA foreslo imidlertid allerede i 1953 å inkludere arbeidsstandarder i GATT. Bakgrunnen for forslaget var artikkel 23 i GATT som var basert på at lavere standarder i utlandet kunne svekke de fordelene som er oppnådd gjennom GATT. Etter denne artikkel kunne mottiltak iverksettes for å gjenopprette fordeler. Forslaget ble gjentatt i senere runder for multilateral handelsliberalisering; senest ved opptakten til Uruguay-runden.

Etterhvert har en fått økt oppmerksomhet omkring menneskerettighetsargumentet: Nordiske land fremmet spørsmålet under Tokyo-runden, og fra amerikansk side fokuseres det eksempelvis på at internasjonale arbeidsstandarder kan bedre arbeidsvilkårene i land som utbytter sin arbeidskraft (Reich, 1994). Utviklingslandene har imidlertid hele tiden blokkert slike forsøk og argumentert for at de er proteksjonistiske og bare vil virke i eksportsektoren.

Selv om arbeidsstandarder ikke ble innlemmet i det nye regelverket for WTO, fremkommer det i de konkluderende merknadene til Uruguay-runden at sammenhengen mellom handelssystemet og arbeidsstandarder skal utredes:

---

³ En historisk oversikt er gitt i Charnovitz, 1987 og Hansson, 1981.

requests for an examination of the relationship between the trading system and internationally recognized labour standards (Leary, 1996:199).

Parallelt er det imidlertid reist krav om at sammenhenger mellom handelssystemet og bl.a. miljø, investeringer og immigrasjon også skal avklares, og dette gjør følgelig forslaget mindre farlig for u-landene.

Skiftende begrunnelser for en innføring av en sosialklausul er ikke noe problem i seg selv så lenge begrunnelsene avspeiler skiftende omstendigheter eller ny informasjon. Jeg vil nå se nærmere på hvorfor spørsmålet om sosialklausul har fått en tiltagende oppmerksomhet med det resultat at vi på mange måter er tilbake til det opprinnelige utgangspunktet: Arbeidstakerrettigheter som vilkår for internasjonalt varebytte. Jeg antar at det er fire hovedgrunner til at spørsmålet om arbeidsstandarder i samarbeidsland har fått mer offentlig oppmerksomhet enn tidligere:

- *Globaliseringen av økonomien* har ført til en sterkere integrasjon mellom ulike typer nasjonalstater. Næringslivet har også engasjert seg i nye land. Enkelte vil hevde at verdenssamfunnet kan karakteriseres som en global landsby hvor innbyggerne er mer avhengige av hverandre enn tidligere. Økt oppmerksomhet omkring forhold i andre land følger i kjølvannet av en slik prosess. Denne oppmerksomhet er styrket ved at media har vist en økende interesse for menneskerettigheter, spesielt i en situasjon hvor norsk bistand og næringslivsinteresser engasjerer seg i land med alvorlige brudd på menneskerettighetene.

- *Moralske argumenter* fått økt betydning. Innenlandsk er det akseptabelt å nekte handel dersom en mener at aspekter ved handelen er moralsk forkastelig. Tilsvarende gjelder for handel med andre land (Rodrik, 1994).

- *Mangel på alternative virkemidler* som har vist seg å virke i praksis. Det har vært vanskelig å gripe direkte inn i andre lands politikk uten at inngrepet inngår i en pakke, hvor f.eks. økt markedsadgang byttes mot bedre arbeidsstandarder. I ens iver etter å løse problemet griper en til de virkemidler som er til rådighet.

- *Redusert tollbeskyttelse*. Gjennom multilaterale forhandlinger har en redusert tolltariffene mellom landene som deltar i GATT/WTO. I en situasjon hvor u-landene spesialisere seg på standardiserte arbeidsintensive varer (klær og råvarer) vil markedsforholdene være preget av sterk priskonkurrans hvor u-landenes konkurransefortrinn er billig arbeidskraft. Med begrensede muligheter for å iverksette mottiltak som f.eks. toll på import, vil land i stedet konkurrere ved hjelp av innenlandske reguleringer (Langille, 1996). Ut fra et slikt syn vil et land med lave standarder utkonkurrere land med høye standarder. Lavstandard-land utnytter sine arbeidstakere for å være konkurransedyktig internasjonalt, og konkurransen er følgelig ikke rettferdig. Økende arbeidsledighet i Europa og redusert reallønn for ufaglært arbeidskraft i USA har forsterket et slikt krav om 'fair' konkurranse.⁴

⁴ Betydningen av et slikt konkurransefortrinn er imidlertid overdrevet (Levison et. al 1995). Det er også

2.3 Aktørene og deres posisjoner

Jeg vil nå redegjøre kort for posisjonene til noen nøkkelaktører i debatten om å innføre en sosialklausul i WTO.

Internasjonal fagbevegelse. ICFTU (The International Confederation of Free Trade Unions) arbeider aktivt for å inkludere en sosialklausul i WTO basert på universelle ILO konvensjoner (se nedenfor for en oversikt basert på Leary 1996:203). Ved brudd på disse konvensjonene foreslås sanksjoner, f.eks. økte importtariffer. I en felles erklæring fra 1994 (ICFTU et al. 1994) støttes dette også av WCL (World Confederation of Labour) og ETUC (European Trade Union Confederation). Følgende ILO- konvensjoner regnes som menneskerettigheter av ICFTU (nummer i parentes):

- Konvensjoner om fagorganisering og fri forhandlingsrett (87 og 98)
- Konvensjoner om tvangs-og slavearbeid (29 og 105)
- Konvensjoner om diskriminering (111) og lik lønn for likt arbeid (100)
- Konvensjon om minstealder (138).

Med unntak av Konvensjonen om minstealder (138) har disse konvensjonene blitt ratifisert av mer enn 100 land (Leary, 1996). At så mange land har ratifisert disse konvensjonene, indikerer at de har bred internasjonal aksept. Til tross for at Konvensjonen om minstealder bare er ratifisert av omlag 45 land, regnes også denne som en menneskerettighet.

En sosialklausul vil gi den internasjonale fagbevegelsen ytterligere legitimitet i sin kamp for å bedre arbeidsforholdene for arbeidstakere i hele verden. Arbeidsgruppen mot barnarbeid i Samarbeidskomiteen mellom LO og AP deler det ovennevnte syn og sier at:

den overordnede målsetting må være å få grunnleggende arbeidsstandarder inn som en del av internasjonale handelsavtaler (se s. 7 i innstillingen Stopp Barnarbeid).

For fagbevegelsen er dårlige standarder et politisk problem mer enn et fattigdomsproblem. Samarbeidskomiteen skriver eksempelvis på side to (i sin sammenligning med fattigdomsforklaring til barnarbeid) at:

Sannheten er nok nærmere når det hevdes at arbeidsgiverne foretrekker barn fordi disse får gjennomgående lavere lønn enn voksen arbeidskraft.

Dette er et klassisk fordelingsproblem mellom arbeid og kapital som kan løses gjennom en politisk kamp. En sosialklausul vil gjøre det lettere å fremme denne kampen. Fagbevegelsen støtter videre frivillige merkeordninger og at forbrukerne kan velge om de vil kjøpe såkalte 'rene' eller 'urene' varer.

---

tvilsomt, særlig for (store) land med lav utenrikshandel, om konkurranseforholdene mellom land påvirker relativ velferdsutvikling. I følge Krugman (1994) er velstandsutviklingen i et land basert på landets produktivitetsøkning. Det er følgelig ikke importen som er problemet, men produktivitsutviklingen. Konkurransedyktigheten kan bedres ved devaluering, og en lav produktivitsutvikling i næringer med et høyt innslag av ufaglært arbeidskraft representerer eksempelvis en forklaring på redusert reallønn (Lawrence, 1994).

GATT/WTO. GATT, forløperen til WTO har primært fokusert på reduksjon av handelsbarrierer mellom land - ikke harmonisering av konkurranseforholdene i de enkelte land (Roessler, 1996:21). I den internasjonale handelspolitikken har en tradisjonelt fokusert på diskriminering mellom produkter med ulik opprinnelse, og i mindre grad på inngrep i andre lands (innenriks) økonomiske politikk. Under Tokyo-runden 1973-79 ble imidlertid fokuset utvidet ved å inkludere den delen av innenlandsk politikk som påvirker handelen mellom land. Dette skjedde gjennom en avtale om tekniske reguleringer. Innenlandske reguleringer er videre inkludert i avtaler om (se Roessler 1996 for en nærmere oversikt):

- beskyttelse av intellektuelle rettigheter
- sanitære forhold
- jordbruk.

Siden det ved avslutningen av Uruguay-runden ble lagt vekt på å analysere sammenhengen mellom handel og standarder for miljø, arbeid, konkurransereguleringspolitikk og investeringspolitikk (se kap. 2.2) indikerer dette en dreining i WTOs fokus. Det ser ut til at det i dag er mer legitimt for WTO å bruke handelspolitikken for å forandre medlemslandenes (innenriks) økonomiske politikk. Roessler (1996), som er direktør for lovavdelingen i WTO, skiller mellom fire grunner til å knytte arbeidsstandarder til internasjonal handel for på denne måten å endre den økonomiske politikken i de enkelte land og drøfter deres respektive legitimitet i forhold til WTO regelverket:

- Handelsrestriksjoner for å *utligne forskjeller mellom innenlandsk politikk* i de enkelte land. Dette punktet dreier seg om hvorvidt et land kan iverksette *mottiltak overfor andre land* som har lave standarder. Hovedregelen er at slike tiltak ikke er tillatt. Norge kan eksempelvis ikke sette en importavgift overfor land med lave miljøstandarder for dermed å utligne kostnadsforskjellen som skyldes ulike reguleringer. Det er imidlertid to unntak: Mottiltak kan iverksettes ('countervailing duty') for å beskytte innenlandsk industri mot konkurranse fra land som subsidierer sin eksport. Tiltak overfor land som bruker fangearbeid er også tillatt.
- Handelsrestriksjoner for å *eliminere forskjeller mellom innenlandsk politikk*. Dette punktet dreier seg om hvorvidt et land, f.eks. Norge kan *kreve at andre land* iverksetter de samme standarder som vi selv har for på den måten å eliminere politisk bestemte kostnadsforskjeller mellom land. Hovedregelen er at slike tiltak ikke er tillatt siden GATT/WTO regelverket er basert på et sett av negative standarder, dvs. et regelverk for hva myndighetene ikke har lov til å gjøre. Disse negative standardene er kommet for å sikre et fritt internasjonalt varebytte. Det eksisterer kun en positiv standard som er knyttet til hva myndighetene skal gjøre, nemlig avtalen om intellektuelle rettigheter.

- Handelsrestriksjoner som *del av en nasjonal forhandling på tvers av sektorer*. Et forbud mot eksport av klesvarer produsert av barn, men fortsatt aksept for produksjon for det innenlandske markedet vil være dårlig sosialpolitikk. På den annen side vil dette muliggjøre en viss form for kompensasjon til de innenlandske produsenter som taper på eksportforbudet og således gjøre det politisk mulig å bedre standardene i eksportsektoren. Et tilsvarende eksempel er forbud mot eksport av tømmer, men aksept for innenlandsk produksjon.

I importlandene finnes andre potensielle typer interessekoalisjoner. En slik koalisjon er forbrukere som ønsker høyere arbeidsstandarder i samarbeidsland og arbeidstakere som ønsker beskyttelse. Et strengt regelverk i WTO kan forhindre slike potensielle interessekoalisjoner. Slike koalisjoner kan være viktige for å skape innenlandsk enighet om endringer i den økonomiske politikken. På den annen side vil løsninger som tar hensyn til slike potensielle interessekoalisjoner resultere i at u-landenes muligheter for innpass på verdensmarkedet blir et spørsmål om de til enhver tid gjeldende interessekoalisjoner i importlandet. Jeg vil komme tilbake til dette i kapittel 3.5.

- *Handelsrestriksjoner som del av en internasjonal forhandling på ulike områder*. Hovedpoenget er at handelssanksjoner iverksettes for å få land til å delta i multilaterale forhandlinger (f.eks om arbeidsstandarder) og unngå gratispassasjerproblemet (man nyter fruktene av multilaterale løsninger, men er ikke villig til å betale kostnadene). Hovedregelen er at slike prinsipper for gjenytelser (markedsadgang mot bedre standarder) kommer i strid med GATT prinsippet om MFN (Most Favored Nation) som ikke er basert på gjenytelser. Slike vesentlige endringer av regelverket krever 2/3 flertall i WTO og bør etter Roesslers oppfatning inngå i en totalpakke basert på en ny internasjonal forhandlingsrunde.

La Roesslers hovedkonklusjon illustrere WTO byråkratiets skepsis overfor en sosialklausul:

'the experience of GATT suggests that it is easy to link disparate policy issues in Ministerial declarations, difficult in negotiations and impracticable in the subsequent administration of the results of the negotiations....The domestic policy issues that could be taken up by the WTO with the greatest chance of success are therefore those ... linked to the tasks already assigned to it.. (Roessler 1996:53).

Skepsisen i WTO er knyttet til at en sosialklausul vanskelig kan innlemmes i WTO uten at organisasjonens politikk endres i vesentlig grad. *Det er nettopp kombinasjonen av rigide regler for markedsadgang og fleksible regler for beskyttelsestiltak som har sørget for en multilateral liberalisering uten inngripen i andre lands innenriks økonomiske politikk* (Roessler 1996). Eventuelle restriksjoner vil gripe inn i etablerte rettigheter og forpliktelser og kan skape sårbarheter i et internasjonalt regelverk som man har bygget opp over lengre tid. Hvorvidt en sosialklausul virker etter sin hensikt er imidlertid lite berørt. Det er også fremhevet at WTO har liten erfaring med slike typer spørsmål, og at ILO er den organisasjon som burde ha ansvaret for oppfølging av multilaterale standarder.

ILO. Det er omlag 175 ILO konvensjoner som omhandler arbeidstakerrettigheter. Til tross for at en gradering av konvensjoner kan medføre en fare for at noen konvensjoner blir tilsidesatt, har likevel en arbeidsgruppe i ILO som har studert de sosiale dimensjoner ved internasjonal handel foretatt en slik gradering (ILO, 1994). Til forskjell fra ICFTUs gradering (se ovenfor) inngår ikke konvensjoner om barnearbeid (minstealder) blant ILOs kjernekonvensjoner om menneskerettigheter (etter Leary 1996: 215-216). Et tilsvarende skille er gjort av OECD som bare lar den delen av barnearbeid som er utbytende inngå som kjernestandard (OECD, 1996).

Arbeidsgruppen har foreslått at artikkel 23 i GATT brukes som grunnlag for en eventuell sosialklausul. Artikkelen omhandler 'nullification and impairment' eller tiltak for å motvirke at etablerte rettigheter etter GATT blir tilsidesatt.⁵ En kopling mellom handel og menneskerettigheter krever imidlertid at det er enighet om hva som er kjerne rettigheter, og at en eventuell sosialklausul knyttes til ILOs kjernekonvensjoner. I så fall betyr dette at en sosialklausul ikke blir knyttet til en lovbestemt minstealder, men til spesielt helsefarlig barnearbeid og tvangsarbeid for barn som kommer innunder ILOs kjernekonvensjoner for menneskerettigheter. Hvis alt barnearbeid kommer innunder ILOs konvensjon om 'forced labour' betyr det følgelig at alt barnearbeid inkluderes i en sosialklausul. Dette er imidlertid en urimelig antagelse. Det er derfor et behov for en avklaring av hvilke typer barnearbeid som kommer innunder ILOs konvensjon om tvangsarbeid. Konvensjon 138 inngår imidlertid som en av ni viktige ILO konvensjoner for menneskerettigheter. En bør derfor avklare forskjellen mellom kjernestandarder og viktige standarder for menneskerettigheter. Det er også et behov for en avklaring av grensene mellom hva som er utbytende og ikke-utbytende former for barnearbeid etter OECDs klassifisering.

Artikkel 20 (unntaksklausulen som omhandler forholdsregler partene kan ta for å beskytte offentlig moral, helse og liv) er nevnt som en alternativ løsning (se Melchior 1996:132 og Leary, 1996), men ILO foretrekker artikkel 23 fordi artikkel 20 kan brukes unilateralt. ILO har videre gått imot alle former for handelssanksjoner knyttet til sosiale standarder (se Pressemelding av 7.4 1995).

Ulikheten i oppfatninger om en sosialklausul i WTO og bruken av straffereaksjoner, indikerer at tiden ikke er inne for en diskusjon av artikler i GATT/WTO som er relevante for en eventuelt sosialklausul. Prosessen har simpelthen ikke kommet så langt verken i ILO, WTO eller i de pågående drøftelser i OECD om sammenhengen mellom arbeidsstandarder og handel. Vi vet imidlertid en god del om de overordnede posisjonene til de sentrale aktørene i denne prosessen. Den internasjonale fagbevegelsen og enkelte land som USA og Frankrike presser på for en sosialklausul. Den norske Regjeringen ønsker en sosialklausul, men uten straffereaksjoner! Regjeringen vil gjerne oppnå en dialog med landene som blir berørt. Byråkratiet i WTO såvel som ILO er skeptiske. Arbeidsgivere og de fleste u-landene er imot en sosialklausul. Ideelle organisasjoner som Redd Barna har foreløpig ikke tatt noe standpunkt til en eventuelt sosialklausul, men de er imot

⁵ En drøfting av denne klausulen er gitt i de Wet (1995:456).

forbrukerboikottkampanjer. Det er også ulikheter i oppfatninger knyttet til omfanget av en slik sosialklausul. Skal f.eks. barnarbeid inkluderes i en sosialklausul og i så fall skal en skille mellom ulike typer barnarbeid (f.eks. etter beskeftigelsesgrad, grad av helseskadelighet, grad av diskriminering mhp. lønn i forhold til voksne, alder, grad av tvangsarbeid osv.)? Fagbevegelsen representerer et ytterpunkt i så henseende ved at alle former for barnarbeid ønskes integrert i en sosialklausul. Jeg vil nå rette fokuset på noen mulige forklaringer til denne ulikhet i oppfatninger.

2.4 Hvorfor ulikhet i oppfatninger om sosialklausul?

En forklaring er basert på økonomiske interesser: Grupper som tjener på handelsrestriksjoner vil fremme slike forslag. Dersom arbeidstakere i i-land tror at ledigheten skyldes import fra lavstandard-land (u-land), er det forståelig at de vil kjempe for høyere standarder i slike land. Slike politiske/økonomiske forklaringer er neppe tilstrekkelige. Norges lave import av varer produsert av barn og Regjeringens engasjement for multilaterale standarder, indikerer at det, i det minste for Norges del, ikke er proteksjonistiske hensyn som ligger bak. At det er Handel og Kontor (dvs. et lite konkurranseutsatt forbund i LO) som initierer forbrukerboikottlinjen overfor produkter produsert av barn, understøtter dette syn. For standarder knyttet til barnarbeid, tror jeg uenigheten skyldes andre forklaringer. Den viktigste forklaringen ligger i at aktørene har forskjellig syn på *hva* problemet er (*identifisering*) og på *effektiviteten* av ulike virkemidler for bekjempelse av det. I tillegg mangler vi et referanseverk for hva vi snakker om.

I følge LO er alt barnarbeid negativt og en gradering av ulike former for barnarbeid (eller organisasjonsrettigheter for barn) vil legitimere visse former for barnarbeid og vanskeliggjøre den politiske kampen eller prosessen mot barnarbeid. Et mer nyansert syn på barnarbeid er gitt i Grimsrud og Melchior (1996) og deles av Redd Barna. LO ser på barnarbeid mer som et politisk problem enn som et fattigdomsproblem.

Jeg er uenig i det universalistiske utgangspunktet til LO av to grunner: For det første er jeg uenig i tilnærmingen til problemet. En mer naturlig tilnærming til problemet er å ta utgangspunkt i barns rettigheter til skole, mat, helse, hvile osv. og analysere i hvilken grad ulike former for barnarbeid påvirker disse rettigheter. Konsekvensen av en slik tilnærming er en gradering av ulike former for barnarbeid. For det andre er det heller ikke på noen måte sikkert at en universalistisk eller absolutt holdning har større sannsynlighet for å få politisk gjennomslag på lengre sikt. Dersom tiltakene ikke har en lokal forankring i den forstand at de oppleves som legitime krav fra de som berøres, kan resultatet i stedet bli at ingen ting oppnås. Det forhold at OECD og ILO skiller mellom ulike typer barnarbeid indikerer at det internasjonale samfunn ønsker en prioritering av innsatsområder og en viss form for fleksibilitet. Noe annet er en politisk umulighet.

Effektiviteten av ulike virkemidler er knyttet til hvilken målgruppe en snakker om og hvor langt tidsperspektiv en har. Redd Barna er primært opptatt av effekter av handelsrestriksjoner for barna som blir berørt. Dersom barna

ikke får det noe bedre som følge av handelsrestriksjoner er det naturlig å gå mot dem. LO derimot er ikke primært opptatt av barn i den tredje verden, men av internasjonale arbeidstakerrettigheter. I en politisk kamp for å fremme disse rettighetene, er de villige til å svelge noen kameler (f.eks. akseptere at noen barn får det verre som følge av handelsrestriksjoner) for å oppnå gode langsiktige løsninger. Det er også ulike oppfatninger om i hvilken grad handelsrestriksjoner påvirker adferd, troverdigheten av slike tiltak og hvorvidt det finnes alternative virkemidler som er mer effektive (se Grootaert og Kanbur 1995). De fleste aktører er imidlertid enige om at unilaterale handelstiltak og ensidige norske forbrukerreaksjoner ikke har noen effekt. Uenigheten går på effekten av multilaterale løsninger og effekten av internasjonale forbrukerboikotter (se kapittel 3.3).

Denne ulikheten i oppfatninger mellom ulike aktører trenger ikke nødvendigvis å være et problem. Problemet består i at ulikheter i oppfatninger kan forsinke en internasjonal liberaliseringsprosess, vanskeliggjøre det internasjonale klima for konfliktløsning og bringe inn usikkerhet om fremtidige rammebetingelser for den internasjonale handel. I tillegg kan det føre til handlingslammelse overfor de omfattende problemer en står overfor m.h.t. arbeidstakerrettigheter. Mange prøver derfor å finne kompromisser og avklare hva uenigheten dreier seg om. Et første skritt i den retning er å etablere en felles referanseramme hvor en søker å avklare spørsmål av følgende type: Hva mener vi med arbeidsstandarder? Hvilke rettigheter er universelle? Hvilke typer barnearbeid skal vi prioritere (se Leary, 1996; de Wet 1996 og Scherrer 1996 for slike forsøk på kompromisser).

3. En kritisk gjennomgang av enkelte argumenter for og i mot multilaterale standarder i henhold til barnearbeid

Jeg vil nå gå nærmere inn på noen av de viktigste argumentene i debatten om internasjonale standarder. Jeg vil i neste kapittel mer eksplisitt drøfte hvorvidt oppfyllelse av slike standarder skal settes som vilkår for markedsadgang, dvs. knyttes til internasjonal handel. La meg først analysere argumenter for og deretter gi en del argumenter som er fremført mot slike multilaterale standarder. Jeg vil fokusere på argumentet om universelle rettigheter og koordineringssvikt argumentet.

3.1 Preferanser - Individuelle eller kollektive?

Det er opp til forbrukerne hvorvidt de vil kjøpe gule eller svarte skjorter, om de vil kjøpe Levi's skjorter eller skjorter produsert for Adelsten. Tilsvarende gjør en slik konsumentsoverenitet seg gjeldende i valget mellom 'rene' (produsert av voksne) og 'urene' (produsert av barn) varer. Dersom forbrukernes individuelle preferanser for rene varer er sterkere enn for tilsvarende urene produkter med samme pris og kvalitet, vil de foretrekke å kjøpe rene varer. For noen forbrukere er det viktigere selv å delta i prosessen for å eliminere barnearbeid enn for andre, og de vil fortrinnsvis kjøpe de produktene som er produsert

under gode arbeidsvilkår. I en slik situasjon hvor forbrukerne har individuelle preferanser for gode arbeidsstandarder og arbeidsstandarder følgelig representerer et individuelt gode, kan en avdekke markedsetterspørselen etter standarden ved å identifisere hvor mye ekstra forbrukerne er villige til å betale for rene skjorter. Når prisen på det rene produktet øker (som følge av bedre arbeidsstandard), vil etterspørselen avta siden konsumentenes betalingsvillighet for gode arbeidsstandarder varierer i befolkningen og en må forvente at jo mindre det koster å kjøpe rene varer, jo flere vil gjøre dette. *Standarden blir på denne måten et privat gode med en gitt markedsetterspørsel.* At godet er privat, betyr i denne sammenheng at en person med et sterkt engasjement for gode standarder vil fortrenge markedsetterspørselen fra en person med et svakere engasjement fordi vedkommende har en høyere betalingsvillighet for gode arbeidsstandarder. Gitt at det er et slikt privat gode, vil en markedsløsning hvor produktene er merket med arbeidsbetingelser dermed føre til en reduksjon av barnearbeid i konkurranseutsatte næringer (Freeman 1994).

Dersom forbrukerne får *troverdig* informasjon om arbeidsbetingelsene, f.eks gjennom en merkeordning som skiller mellom rene og urene produkter, er den naturlige konsekvensen av slike preferanser at markedet er i stand til å løse problemene. Forbrukerne i importlandet betaler for sine preferanser for rene produkter av samme grunn som at forbrukerne betaler en høyere pris for økologiske produkter enn for produkter produsert ved hjelp av kjemikalier. Konsumenter med sterke preferanser for rene varer vil slutte å kjøpe urene varer. Dette vil redusere markedsprisen for urene varer, men øke markedsprisen for rene varer. Markedsprisene vil derved avspeile arbeidsstandardene og denne 'skattlegging' oppnås direkte i markedet. Det er få behov for reguleringer i form av multilaterale standarder eller andre offentlige inngrep. En andel av forbrukerne vil bare kjøpe rene varer. Dette kan fordrive produksjonen av urene varer og tvinger produsentene til å bedre arbeidsbetingelsene. I så fall vil gode standarder fordrive dårlige ('race to the top'). LOs tankegang er nettopp basert på at det er opp til konsumentenes frie vilje hvorvidt de vil begrense sine kjøp av tepper som ikke er 'rene' (f.eks. tepper fra India som ikke har RUGMARK stempel og som følgelig med høy sannsynlighet er produsert av barnearbeidere).

Det er ikke vanlig å stille spørsmålstegn ved forbrukernes preferanser for gule eller blå bukser eller valget av rene og urene produkter. Det er imidlertid kan stille spørsmål ved er hvorvidt forbrukerne virkelig har slike individuelle preferanser som drøftet ovenfor. Alternativt kan en tenke seg at forbrukerne har preferanser for rene produkter uavhengig av om de kjøper produktene eller ikke. I følge Casella (1996) er hovedformålet med arbeidsstandarder å bedre kontraktsforholdene mellom kjøper/selger (både varer og innsatsfaktorer) og fremme varebytte. Standarder representerer følgelig en felles regulering hvor hensikten er at samfunnet skal oppnå et felles mål f.eks. gode arbeidsbetingelser. Gitt et slikt utgangspunkt blir standarder et lokalt, eksempelvis nasjonalt kollektivt gode.⁶ Etterspørselen etter et slikt gode

⁶ Casella betegner dette for et 'club' gode; dvs. et gode som er ekskluderbart (en kan utelukke andre f.eks arbeidstakere i andre land fra å nytte godet), men ikke-rivaliserende (at en konsument bidrar til at standarden blir bedre, går ikke på bekostning av andre).

avspeiler samfunnets ressurser, preferanser og teknologi. En endring av disse faktorene vil endre etterspørselen etter standarder. Kostnadene reflekterer det forhold at innføring av slike standarder krever ressurser fra andre sektorer, f.eks at mer faglært arbeidskraft må settes inn i produksjonsprosessen. Som for andre kollektive goder er den optimale tilpasning kjennetegnet ved at den *samlede* marginale betalingsvillighet for godet tilsvarer marginalkostnadene ved å tilby dette. En markedsløsning uten offentlig koordinering vil imidlertid ikke sikre dette. Dersom myndighetene i de enkelte land tilpasser seg optimalt, vil de følgelig sette fleksible nasjonale standarder som tilpasses inntektsutviklingen i vedkommende land. Det er følgelig ikke noe grunnlag for multilaterale standarder. En inntektsutjevning mellom land som følge av økt markedsintegrasjon fører til at landene harmoniserer sine standarder (Casella, 1996). Handel medfører økt inntekt som igjen fører til bedre standarder. Standarder blir følgelig internt bestemt av inntektsutviklingen i de enkelte land.

På den annen side finnes det standarder som er universelle (de representerer internasjonale fellesgoder) og følgelig gjelder de for alle land uavhengig av landets inntekter, kultur og ressursgrunnlag. Slike standarder representerer tiltak for bekjempelse av internasjonale kollektive onder og må fastsettes multilateralt. Det norske offisielle synspunktet (jf. Stortingsmelding 19. 1995: 27-28) legger til grunn et slikt syn. Hvilke standarder er i så fall universelle og hvilke kriterier skal legges til grunn for dette? Mange forslag foreligger, men la følgende forslag fra en offentlig nedsatt nederlandsk arbeidsgruppe illustrere en mulig tilnærming.⁷ Arbeidsgruppen skiller mellom tre kriterier for at rettighetene skal kunne karakteriseres som universelle:

- Sosiale; de skal fremme menneskelige behov og menneskerettigheter
- Politiske; de skal ha internasjonal legitimitet i form av bred aksept
- Økonomiske; de skal ikke ødelegge mulighetene for utvikling.

Arbeidsgruppen skiller videre mellom tre kriterier for hvorvidt slike rettigheter skal iverksettes:

- de skal kunne påvirke adferd i ønsket retning; f.eks. at det blir færre barn som arbeider og at målgruppen får det bedre som følge av tiltaket.
- det skal eksistere en konfliktprosedyre som det er mulig å iverksette.
- rettighetene må overholdes av alle parter (resiprositet).

I hvilken grad oppfyller ILOs konvensjon 138 (om minstealder) de ovennevnte krav? Arbeidsgruppen mente at den gjorde dette fordi behovet for en minimumsalder er nedfelt i FNs erklæring om barns rettigheter av 1959. Prinsippet er senere nedfelt i FNs konvensjon om barns rettigheter av 1990 (se artikkel 32). Jeg er imidlertid mer tvilsom.

For det første har ikke ILO konvensjonen om minstealder samme grad av internasjonal legitimitet som de øvrige ILO konvensjoner (jf. kapittel 2.3) siden bare 45 land har ratifisert denne. Følgelig er heller ikke kravet om resiprositet

⁷ Se Leary (1996:214-220) for en nærmere drøfting og kildehenvisninger.

sikret. Arbeidsgruppen valgte altså for denne konvensjonens del å se bort fra sin egen klassifisering basert på antallet som har ratifisert konvensjonen. Artikkel 32 i FNs konvensjon om barns rettigheter er forøvrig av meget generell karakter. Partene skal fastsette en minimumsalder for adgang til arbeid, men det framgår ikke hvor lav denne alderen skal være.⁸ Videre utgjør minimumsalder bare en del av en pakke over tiltak overfor barn. ILO konvensjonen derimot behandler eksplisitt minimumsalder og kommer med konkrete anbefalinger til hvor lav denne skal være.

Freeman (1994) skiller mellom *proessorienterte* standarder (organisasjonsrettigheter, rettigheter mot slaveri og fundamentale sosiale rettigheter) og *resultatorienterte* standarder (minimumslønn og standarder for sikkerhet). De proessorienterte standardene regulerer hvordan markedet skal fungere, mens de resultatorienterte viser til selve markedsutfallet. I følge Freeman (1994) kan proessorienterte standarder innføres uten noen særlig kostnader uansett hvor i verden de blir gjennomført, mens resultatorienterte standarder avhenger av et lands produktive kapasitet. Som en tommelfingerregel er følgelig proessorienterte standarder universelle. I den grad omfanget av barnearbeid er bestemt av landets inntektsnivå, er barnekonvensjoner resultatorienterte mer enn proessorienterte og følgelig ikke universelle. Verken ILO eller OECD har inkludert barnekonvensjoner som kjerne rettigheter, og ILO går inn for fleksible løsninger basert på landenes utviklingsnivå. Det er imidlertid klart at standarder mot visse former for barnearbeid (prostitusjon, helsefarlig arbeid og tvangsarbeid) lettere kan karakteriseres som universelle.⁹

For det andre har ikke slike konvensjoner innenlandsk legitimitet. I en situasjon hvor både forbrukere/produsenter (eksportører/importører og produsenter for det innenlandske markedet) og arbeidstakere i alle land er enige om at standarden er universell, er legitimiteten oppfylt. Imidlertid er det kryssende konfliktlinjer mellom de ulike aktører (se Rodrik 1994 for hvordan en sosialklaul kan utformes etter disse retningslinjer)- et forhold som indikerer at ILOs barnekonvensjoner ikke er universelle. Spørsmålet om innenlandsk legitimitet er imidlertid ikke drøftet av arbeidsgruppen. For det tredje er det ikke sikkert at barna får det noe bedre som følge av utilsiktede virkninger av standardene (se Wiig, 1996).

3.2 Dårilige standarder fordriver gode ('race to the bottom')

What's staggering about current society is the ability to move capital and corporations around the world... This means that the world has become a large bazaar with nations peddling their workforces in competition against one other, offering the lowest price for business (T. Donahue, American Federation of Labor, 1994: 47).

⁸ Videre skal minimumsalderen sikre barnets rett til vern mot økonomisk utbytting og mot å utføre ethvert lønnet arbeid som kan være farlig eller til hinder for barnets utvikling.

⁹ Av ILOs hjemmesider på Internet fremgår det imidlertid at Konvensjon 138 (om minstealder) inngår som en av i alt ni viktige ILO konvensjoner om menneskerettigheter.

Jeg har allerede diskutert det forhold at liberalisering og økt priskonkurranse kan føre til økt konkurranse i innenlandske reguleringer mellom land. Ut fra et slikt argument vil kapital bli investert i land med lave standarder. Det er imidlertid få empiriske belegg for en slik påstand. Empiriske undersøkelser utført av OECD viser at investeringsbeslutninger gjennomgående er uavhengig av de enkelte lands grad av reguleringer. Det er andre forhold som teller mer som f. eks. lønninger i de enkelte land, kvaliteten på arbeidskraften og landets infrastruktur. I litteraturen over effekter av miljøregulering styrkes denne konklusjonen:

The literature surveyed is almost unanimous in its conclusions that environment regulations have not affected interjurisdictional trade or the location decisions of manufactures (Levinsson 1996: 450).

Standardsetting for miljø har mange fellestrekk med standardsetting for arbeidskraft (Bhagwati, 1995 og 1996). En viktig forskjell er likevel at miljøstandarder i et land har umiddelbare innvirkninger på miljøet i andre land, såkalte spillover-effekter f.eks. i forbindelse med forurensning. Den empiriske litteraturen har imidlertid i liten grad tatt hensyn til dette (Wilson 1996). En kan følgelig anta at miljøregulering har paralleller til arbeidskraftregulering. Det er tre konklusjoner som kan trekkes av dette: For det første er det ikke noe *empirisk belegg* for at det er et kappløp til bunnen ved at dårlige standarder fordriver gode ('race to the bottom', se Levinsson 1996). For det andre er det heller ikke noen statistisk sammenheng mellom handelsmønstre og standarder. Dette betyr i så fall at en strengere regulering av standarder i liten grad påvirker konkurranseforholdene mellom land. *Dårlige standarder er følgelig ikke et vilkår for suksess* på verdensmarkedet (jf. Fields 1994 og Wan 1989). For det tredje, i mangel av empiriske belegg blir det desto viktigere å finne teoretiske forklaringer på en slik sammenheng. Wilson (1996) hevder at det heller ikke er noe teoretisk belegg for et slikt kappløp til bunnen. Et eventuelt kappløp om standarder avhenger av hvilke antagelser som gjøres om de *skatte- og subsidier* som anvendes og hvilke typer *markedssvikt* som eksisterer.

Wilson behandler standarder som et lokalt offentlig gode og ser bort fra spillover-effekter mellom ulike territorier. Den optimale tilpasning av et slikt gode er skissert i kapittel 3.1. Det spesielle ved modeller basert på fri kapitalflyt mellom land, er at marginalkostnaden ved å produsere et slikt kollektivt gode inkluderer et indirekte ledd som tar hensyn til at strengere reguleringer representerer en skatt som gjør det mindre attraktivt å investere i landet. Reguleringer har følgelig en ekstrakostnad ved at landet tiltrekker seg mindre kapital.

Skatte- og subsidiepolitikk er ikke de eneste virkemidler som er til rådighet i konkurransen mellom land. Valutakurspolitikk er et annet virkemiddel. *Alle land kan i prinsippet iverksette de standarder de ønsker dersom de er villige til å betale for det.* En devaluering motvirker eksempelvis den eventuelle kostnadsøkningen som en standard medfører. I motsetning til skattepolitikken vil imidlertid alle betale for innføringen - ikke bare arbeidstakerne eller kapitaleierne. At utviklingsland ikke har de samme standarder som

industrialiserte land er et uttrykk for at de ikke er villige til å betale for det. Ser vi på utviklingen i de nye industrialiserte landene i øst Asia har de gjennom en satsing på økonomisk vekst først økt sysselsettingen for deretter å bedre lønnsnivået (Fields, 1995). Først fylles gapet i ledighetskøen og deretter gis det rom for lønnsforbedringer.

Det kan også nevnes at det først i 1989 ble vedtatt et 'sosialt charter' i EU og ved Maastricht-avtalen i februar 1992 sluttet alle medlemslandene med unntak av Storbritannia seg til dette. Medlemslandene har imidlertid store forskjeller i sin regulering av arbeidskraftstandarder (Sapir 1996). *Faren for at dårligere standarder fordriver gode har følgelig hittil ikke har vært så overhengende at en har utformet et internt regelverk, verken i EU, ILO eller WTO som forhindrer dette.*

3.3 Markedssvikt/Koordineringssvikt

Det er hevdet at arbeidstakere ikke har informasjon om helsefarlig arbeid eller skadevirkningene av barnearbeid, og at det således kan være gode grunner til offentlig inngrep i form av standardsetting. Det er også fremført at skadelige arbeidsforhold i siste instans reduserer arbeidstakernes produktivitet slik at standardene kan øke bedriftenes effektivitet. Et problem med denne typen argumenter er at dersom standarder fører til effektivitetsforbedringer, hvorfor blir de ikke implementert? Både bedriftene og arbeidstakerne vil jo være tjent med dette. Dette forutsetter imidlertid at aktørene ikke bare ser på kortsiktige kostnader, men også på langsiktige gevinster. Det forutsetter videre at arbeidstakerne kan forhandle om sin lønn og har full informasjon om helseskadelighet.¹⁰ Dersom disse forhold ikke er oppfylt, som følge av markedssvikt (jf. kapittel 3.1 om kollektive goder), vil ikke markedet garantere effektive løsninger. I så fall kan det være gode grunner for offentlige inngrep. Jeg vil i det følgende begrense meg til å studere en type markedssvikt som følger av at aktørenes beslutninger ikke er koordinerte.

Koordineringssviktargumentet er fremført av bl.a. Grimsrud (1996: 92-94) som konkluderer med at hvis det skal være lønnsomt for et land å forby barnearbeid, må de være sikre på at andre land vil gjøre det samme. Siden beslutningene ikke er koordinerte, vil det være individuelt rasjonelt for hvert enkelt land å sette lave standarder for på den måten å oppnå en større markedsandel. Dette er til tross for at det beste resultatet for hvert enkelt land og for verden som helhet er at barnearbeid forbys (landene har kommet i en såkalt Fangens dilemma situasjon). La oss studere dette argumentet nærmere. Innfallsvinkelen er basert på at standarder representerer reguleringer som settes av myndighetene i de enkelte land, og problemet er hvilke effekter slike

---

¹⁰ I den grad arbeidstakerne har innflytelse over lønningene og arbeidstakerne er informert om helserisiko, er det rimelig å anta at de vil ta hensyn til helsefaren i sine lønnskrav. Avveiningen mellom helse og lønn kan imidlertid variere mellom ulike inntektsgrupper. For fattige kan eksempelvis høyere lønninger være viktigere enn bedre helse. De rike kan imidlertid ha en høyere betalingsvillighet for bedre helse. En felles standard har i så fall ingen lokal forankring i den forstand at den ønskes av de som får nytte godene av den.

reguleringer har for handelsmønsteret mellom landene.¹¹ La meg skille mellom store og små land. Med store land mener jeg land som har muligheter for å påvirke sitt bytteforhold med utlandet (jf. Grimsruds analyse). Små land derimot vil stå overfor internasjonalt gitte priser.

Koordineringssviktargumentet: Små land

Små land har liten mulighet til å påvirke de internasjonale priser.¹² Et lite land vil være interessert i å velge sin egen politikk og det kollektive resultatet av andre lands politikk. La oss studere to land, 'hjemlandet' (H) og 'utlandet' (U). Vi tenker oss at en standard iverksettes i H for å motvirke sosiale kostnader (dvs. kostnader som den enkelte aktør ikke tar hensyn til ved sin markedstilpasning, f.eks at barnarbeidere ikke får tilgang på skole og dermed reduserer sin fremtidige kompetanse). La oss anta at de sosiale kostnadene ved barnarbeid per produktenhet er gitt ved T. Innføring av en standard som tilsvarende de sosiale kostnadene ved barnarbeid, representerer en form for avgift og fører til en kostnadsøkning for produsentene.¹³ Bedriftenes tilbudskurve får et negativt vertikalt skift lik T (et skift til venstre i et markedsdiagram). Når de internasjonale priser er gitt, vil bedriftene stå overfor en perfekt elastisk etterspørsel (etterspørselskurven er horisontal). Standarden fører derfor til at produksjonen reduseres og omfanget av barnarbeid blir mindre. Produsentene taper, men landet som helhet vil imidlertid vinne ved en slik standard. Landet vinner fordi produsentene må ta hensyn til de sosiale kostnadene ved barnarbeid og derfor blir stilt overfor 'riktige' priser.¹⁴ *Poenget er at når vi har slike sosiale kostnader, har et land egeninteresse i å iverksette standarder uavhengig av om andre land innfører standarder. Det er heller ingen incentiver til å boikotte (handelsboikott representerer en form for toll) produkter produsert under dårlige arbeidsbetingelser i andre land.* For små land er de internasjonale priser gitt, og toll vil føre til et effektivitetstap. Verken H eller U (og i siste instans barna som er sysselsatt i eksportindustrien) kommer noe bedre ut ved en slik toll (innenlandske produsenter vil imidlertid vinne). I så fall kan en ikke analysere situasjonen som om det er noen konflikt mellom hva som er individuelt rasjonelt og hva som er kollektivt rasjonelt (dvs. en Fangens dilemma situasjon). De enkelte land har ingen grunner til å unnlate å iverksette standarder i en slik modell. Ens egne valg er uavhengig av hva andre gjør. Hvert land vil sette standarder som tilsvarende de sosiale kostnadene. *Siden de sosiale kostnadene kan variere mellom land, vil også standardene variere*

¹¹ Fremstillingen er inspirert av analysen til Brown, Deardorff og Stern (1996).

¹² Det er derfor vanlig i økonomisk teori å analysere slike land innenfor en såkalt partiell likevektsmodell. I slike modeller er prisene gitt for de enkelte land. Store land kan imidlertid ved deres adferd påvirke de internasjonale priser og analyseres derfor innenfor en generell likevektsmodell.

¹³ I framstillingen belyses en situasjon hvor den optimale politikken er å sette standarder i forhold til bruk av barnarbeid. Dersom den sosiale kostnaden er knyttet til de enkeltes utdanningsvalg er det imidlertid mer naturlig å relatere standardene direkte til problemet, f.eks ved å innføre og håndheve alminnelig skoleplikt.

¹⁴ Dersom standarden avviker fra de sosiale kostnadene, f.eks ved at landet antar at de sosiale kostnadene er høyere enn hva de faktisk er, vil slike standarder føre til et velferdstap for landet. De sosiale kostnadene må måles ved en nytte-kostnads analyse.

mellom land. Hvis alle land følger en slik individuell rasjonalitet, kan en faktisk nå et kollektivt rasjonelt resultat.

Men dersom alle enkeltland i de to grupper av land (hjemlandet og utlandet) iverksetter standarder, kan en forvente at det skjer endringer på makroplan. Standarden representerer en avgift som fører til økte priser.¹⁵ Dersom prisene øker, vil produsenttapet reduseres. Dette gjelder både for importland og eksportland. *Internasjonal koordinering kan følgelig føre til en forbedring for produsentene i de to grupper land.* På den annen side vil forbrukerne bli stilt overfor høyere priser.

En eventuell prisøkning som følge av at alle land øker sine standarder vil slå ulikt ut for eksportland og importland. For et nettoeksportland vil gevinsten i form av reduserte sosiale kostnader overstige produsent- og konsumenttapet. Også nettoimportland som importerer en lav andel av landets produksjon vil vinne. Øvrige importland vil tape på multilaterale standarder. Ut fra en slik tankegang har nettoeksportland interesse i å sette høye standarder (for å oppnå en høyere pris), mens importlandene ønsker lave standarder. Det kan også av denne grunn være et behov for internasjonal koordinering. *Ønsket om multilateral koordinering er følgelig sterkest for eksportlandene.* Dette er et resultat som står i strid med gjeldende posisjoner overfor multilaterale standarder. Utviklingsland som eksporterer produkter til i-landene går gjennomgående i mot å iverksette arbeidsstandarder, mens importlandene går inn for slike ordninger. En av forklaringene til dette paradokset er at i begge grupper land teller produsentinteressene mer enn konsumentinteressene (forbrukerne kan i liten grad koordinere sine interesser og et eventuelt tap som følge av restriksjoner fordeles på mange). *Produsentene* (både eksportører og importører) vil tape på standarder, men de vil tape minst ved internasjonal koordinering. Særlig produsenter som allerede har høye standarder vil ønske at resultatet av denne koordinering innebærer at standardene *harmoniseres* og settes høyt.¹⁶ En annen forklaring er at myndighetene i u-landene *ikke tar hensyn til den sosiale kostnad* ved barnearbeid og følgelig går de mot slike standarder. En tredje forklaring er at det er mange *små alternative tilbydere med ledig kapasitet*. I så fall vil standarden ikke føre til en forbedring av bytteforhold, og eksportlandet vil oppnå reduserte velferdsforbedringer. Små u-land vil aldri bedre sitt bytteforhold ved å innføre standarder.

---

¹⁵ Dersom den sosiale kostnaden (T) er lik mellom alle land og det etableres en internasjonal standard som tar hensyn til denne eksterne effekten, må vi forvente at den internasjonale prisen øker. Imidlertid vil den ikke øke like mye som de sosiale kostnadene gitt ved T . Hadde den gjort det, ville det vært et overskuddstilbud i markedet.

¹⁶ I virkeligheten varierer de eksterne virkningene eller sosiale kostnadene mellom land. La oss anta at de sosiale kostnadene av barnearbeid er høyere hjemme (i-land) enn ute (u-land), og i-land setter følgelig høye standarder mens u-land setter lave standarder. På makroplan kan dette føre til en prisøkning. Prisøkningen slår imidlertid ikke likt ut for de to grupper av land. Land som har høye standarder vil oppnå en prisøkning som er lavere enn de sosiale kostnadene, mens land som har lave standarder vil oppnå en sterkere prisøkning. Produsentene i lavstandard-land kan altså faktisk tjene på innføring av standarder. Følgelig har produsentene i høystandard-land interesse i et press for internasjonal harmonisering av standarder. Dette er imidlertid en ineffektiv bruk av verdens ressurser. En effektiv løsning krever at standarden tilpasses de eksterne virkninger i de enkelte land.

Koordineringsargumentet: Store land

La oss gå over til å studere en situasjon med to store land som hver produserer to varer (sektorer), et arbeidsintensivt og et kapitalintensivt.¹⁷ Landene antas å ha tilgang på samme produksjonsteknologi, men ulik faktortilgang (arbeidskraft og kapital). En standard mot barnearbeid (som iverksettes i hele økonomien dvs. i begge sektorer) kan innenfor en slik modell analyseres som om det trekkes ressurser fra produksjonen av den arbeidsintensive varen, dvs. som om ressurstilgangen på arbeidskraft reduseres. Produksjonen av den arbeidsintensive varen reduseres relativt til forbruket og prisen øker følgelig. På kort sikt vil lavere arbeidskrafttilgang føre til høyere lønn (d.v.s en bedring for arbeidstakerne) og økt pris på den arbeidsintensive varen uavhengig av hvem som iverksetter standarden (Brown et al 1996:250). Land som har rikelig med arbeidskraft vil følgelig ønske høye arbeidskraftstandarder mens land som har relativ høy kapitalinngang vil kjempe for høye standarder knyttet til kapital (f.eks sikkerhet og miljø). Det vil følgelig også innenfor en slik modell være et press for internasjonal koordinering. Konklusjonene modifiseres imidlertid dersom standarden bare iverksettes i den arbeidskraftintensive sektoren, men også i dette tilfellet er det rimelig å anta at prisen på det arbeidsintensive produktet øker (Brown et. al. 1996:253).

Vil en prisøkning føre til mindre omfang av barnearbeid? To mekanismer gjør seg gjeldende. La oss anta at barn og voksne kan erstatte hverandre i produksjonen av det arbeidsintensive produktet, men at de kan ha ulik produktivitet. Vi antar videre at prisøkningen på det arbeidsintensive produktet fører til en økning av lønnen. Økt lønn vil ha en inntektseffekt ved at det blir mindre nødvendig for familiene å tilby barnearbeidskraft. På den annen side, kan det bli dyrere å la være. Siden det er rimelig å anta at barnearbeid er et resultat av fattigdom, dvs. at familiene tilbyr barnearbeidskraft for å sikre seg et eksistensminimum, er det rimelig å anta at inntektseffekten dominerer. I så fall kan slike standarder føre til et redusert omfang av barnearbeid. Boikott av andre land som ikke innfører slike standarder, vil imidlertid føre til en reduksjon i prisen på deres produkter og følgelig en reduksjon i lønningene. I siste instans kan dette føre til et økt tilbud av barnearbeidskraft for at familiene blir i stand til å sikre seg et eksistensminimum. Siden sanksjoner i begrenset grad kan gjøre seg gjeldende ovenfor produkter som handles innenlandsk (uformell sektor), vil i så fall dette innebære en økning av barnearbeid i uformell sektor. De ovennevnte handelsmodeller behandler imidlertid i liten grad denne mulighet.

Hvem vinner ved å innføre standarder?

Ut fra de ovenstående handelsmodellene fremgår det at arbeidsstandarder ikke nødvendigvis fører til en forverring av velferden til eksportlandene (u-land). At importland iverksetter boikott eller toll på import av arbeidsintensive varer kan imidlertid forverre velferden til eksportlandene og dermed vanskeliggjøre inntektsoverføringer til gruppene som rammes. *Sett fra u-landenes side, er det*

¹⁷ Jeg benytter nå en generell likevektsmodell for internasjonal handel, den såkalte Heckscher-Ohlin-modellen. Vi antar fortsatt to grupper land, men det er full ressursutnyttelse og balanse i utenriksøkonomien.

følgelig ikke standardene i seg sjøl som er problemet, men konsekvensene av at de eventuelt ikke oppfylles. Dersom u-landene oppnår en forbedring av sitt bytteforhold, noe som langt fra er sikkert, kan dette føre til høyere lønn for arbeidstakerne og mindre tilbud av barnearbeid. Å fastslå et slikt forhold vil imidlertid kreve en nærmere analyse av vedkommende arbeidsmarked.

Standarder representerer økte kostnader for bedriften. Fører dette til at arbeidstagerne får lavere lønn eller fører det til redusert sysselsetting? Motstandere av standarder hevder at arbeidstakere i høystandard-land vil vinne, mens arbeidstakerne i lavstandard-land vil tape. En minimumslønn vil eksempelvis føre til at arbeidstakerne i lavstandard-land vil tape, dvs. tapet kommer i form av redusert sysselsetting. Analyseres standarder som en skatt, og arbeidstilbudet sees som en stigende funksjon av lønna, vil kostnadene bli delt mellom arbeidstakerne og arbeidsgiverne. Dersom arbeidstakerne verdsetter standarden, kan det føre til økt arbeidstilbud og følgelig redusert lønn, dvs arbeidstakerne må betale for standarden (se Freeman 1994). *Ut fra arbeidmarkedsøkonomisk teori er det følgelig ikke entydig hvem som vinner ved innføring av standarder.* Det avhenger av hvor mange andre som innfører standarder, hvilke standarder det dreier seg om, de sosiale kostnadene ved ikke å ha standarder, straffereaksjonene ved eventuelle brudd på internasjonale arbeidstakerrettigheter og markedsforholdene i vedkommende sektor. Å hevde at internasjonale standarder entydig fremmer arbeidstakerne i u-land sine interesser representerer en grov forenkling av virkeligheten. Når det er sagt, er det mange gode argumenter for en internasjonal koordinering av slike standarder. Det er imidlertid få argumenter for at slike standarder skal være like mellom land (Bhagwati og Hudec, 1996).

Sett i lys av konsekvensene av straffereaksjonene for brudd på en eventuelt sosialklausul og det forhold at de sosiale kostnadene varierer mellom land, er det lettere å forstå at arbeidstakere i nord går inn for en sosialklausul, mens arbeidstakere i sør går mot dette.

3.4 Nye institusjoner

Piore (1988, 1994) hevder at standarder kan føre til dannelse av nye institusjoner, f.eks. etablering av fagforeninger og overgang fra 'svettebedrifter' i den uformelle sektor til store formelle bedrifter basert på økt kapitalinnsats. Nye institusjoner kan videre føre til endrede produksjonsbetingelser (f.eks. innføring av ny teknologi som erstatter barna). Dette er en interessant teoretisk innfallsvinkel som gir gode grunner til å implementere standarder. Slike standarder kan bringe samfunnet over fra en 'dårlig likevekt' til en 'god likevekt'. Det er imidlertid ingen empiriske undersøkelser som jeg kjenner til som har analysert dette nærmere. Det er følgelig lite empiriske belegg for en slik påstand. Både klesproduksjonen i Bangladesh og teppeproduksjonen i India kan egne seg som tester for en slik hypotese.

3.5 Innenrikspolitisk legitimitet

Internasjonale standarder kan være nødvendig for å få innenrikspolitisk legitimitet omkring multilaterale løsninger. Argumentet er fremført av bl.a. Rodrik (1994). Det vil alltid være innenlandske pressgrupper som ønsker beskyttelse mot import (f.eks. tekstilindustrien i industrialiserte land). En liberalisering av den internasjonale handelen gjennom et multilateralt regelverk vil oppleves som truende for enkelte grupper som vil presse fram mottiltak. Et mottiltak er at en setter som vilkår at handelen er 'fair'. Den amerikanske holdningen til WTO avspeiler en viss grad av hensyntagen til slike grupper. Argumentet er som allerede nevnt mindre relevant for Norge.

Dersom det er slik at en sosialklausul er nødvendig for at land som USA baserer sin handelspolitikk på et multilateralt regelverk, er det gode grunner for å implementere en sosialklausul. Alternativet kan i så fall være et internasjonalt handelsregime basert på unilaterale løsninger- et forhold som neppe u-landene er tjent med. Jeg er imidlertid langt fra sikker på at dette alternativet er reellt. USA har eksempelvis allerede akseptert resultatene fra Uruguay-runden. Selv om dette skaper innenrikspolitiske problemer i USA er det neppe aktuelt at USA av den grunn trekker seg fra de forpliktelser som de har gitt ved denne avtalen. En må imidlertid forvente at argumentet fremføres igjen ved starten til nye internasjonale forhandlingsrunder om liberalisering av verdenshandelen.

Jeg vil nå gå over til å diskutere noen argumenter som er fremført mot innføring av slike standarder. I avsnittet om preferanser har jeg allerede diskutert det forhold at enkelte standarder er resultatorienterte, dvs at landets inntektsnivå vil bestemme utviklingen av standarder. Bedre standarder kommer som et resultat av industrialisering og økonomisk vekst. I så fall må følgelig de som går inn for slike resultatorienterte standarder kunne vise at innføring av de ikke fører til redusert vekst og en dårligere situasjon for arbeidstakerne. Et annet motargument mot innføring av standarder er at de krever en *harmonisering* av ulike lands økonomiske politikk og kan være *lite treffsikre* i forhold til målet. Det finnes andre virkemidler som er mer treffsikre som f.eks. utdanning (se f.eks. Andvig, 1996). Et motargument som er lite trukket fram i debatten er imidlertid knyttet til troverdigheten av straffereaksjonene. La meg avslutte dette kapittel ved å diskutere dette noe nærmere.

3.6 Troverdighet

Skal det ha noen mening å etablere universelle arbeidsstandarder, må det eksistere en prosedyre for hvordan eventuelle brudd på disse skal behandles (jf. kap. 2). En prosedyre kan være straffereaksjoner (f.eks. toll). Hvis myndighetene i u-landene ikke har administrativ kapasitet eller virkemidler for å håndheve gjeldende regler, er det lite realistisk at reglene påvirker adferd. Manglende evne eller vilje til å håndheve slike regler kan skyldes mange forhold: For det første kan begrenset informasjon om omfanget av mislighold umuliggjøre reaksjoner, fordi mislighold holdes skjult eller fordi en ikke har noe administrativt apparat som kan samle inn informasjon om

arbeidsforholdene i de enkelte bedrifter. For det andre kan et mangelfullt utviklet overvåkingsapparat gjøre det vanskelig å følge opp saker selv om det er påvist mislighold. For det tredje er myndighetene avhengig av politisk legitimitet. Straffereaksjoner som oppleves som urettmessige av befolkningen vil redusere sannsynligheten for gjenvalg (dersom det er et demokratisk u-land), og dette kan påvirke de lokale myndigheters vilje til å følge opp eventuelle brudd. I tillegg vil en oppfølging av resultatorienterte standarder representere en kostnad. Dette kan svekke mulighetene for at de blir fulgt opp. Straffereaksjoner vil også føre til at legitimiteten til WTO settes på prøve og at landene som som iverksetter straffen pådrar seg en kostnad uten at en er garantert at dette har noen effekt på adferden til landet som utsettes for straffen (jf. kap. 3.3 og 4.1).

4. En kritisk gjennomgang av argumenter for og i mot kopling av arbeidsstandarder til handel

Spørsmålet om å knytte arbeidsstandarder til internasjonal handel er allerede behandlet flere steder i denne rapporten. På grunnlag av denne analysen vil jeg i det følgende derfor benytte en punktvis skissering av noen sentrale argumenter som er fremført i debatten. Jeg vil også gi noen personlige kommentarer til de enkelte argumenter.

4.1 For:

- *myndighetene setter ikke standarder som maksimerer velferden til sine innbyggere* (Reich, 1994). Kommentar: Konsekvensene av at myndighetene ikke tar hensyn til de sosiale kostnadene ved barnearbeid er diskutert i kapittel 3.3. I så fall blir omfanget av barnearbeid for høyt. Dette er imidlertid ikke ensbetydende med at det internasjonale samfunn har rett til å knytte arbeidsstandarder til internasjonal handel. Det er imidlertid mer legitimt å gjøre dette for standarder som gjelder universelle rettigheter (proessorientert standarder), enn for standarder som reflekterer hva de enkelte land har råd til på et gitt utviklingsnivå (resultatorienterte standarder). Se drøftingen i kap. 3.1.

- *i motsetning til i ILO, finnes det sanksjonsmekanismer i WTO*. Kommentar: Det er uklart hvilke regler i GATT/WTO som gjelder og følgelig hvilke sanksjonsmekanismer som kommer til anvendelse. Rodrik (1994) hevder eksempelvis at selve straffen er unilateral. En unilateral straffereaksjon vil selv om den gis i en multilateral kontekst ha de samme problemer med treffsikkerhet (f.eks at den bare vil gjelde overfor små land) som eksempelvis skissert i Melchior (1996) og Wiig (1996). Det er heller ikke gitt at straffen er troverdig (jf. kap. 3.6). Dersom en straff fører til at legitimiteten til WTO trues (u-land ser på WTO som en proteksjonistisk ordning for landene i nord) eller at velferdsnivået til deltakerlandene reduseres som følge av straffen, vil den neppe iverksettes (jf. kap. 3.3). Iverksettelse av en straff kan f.eks føre til økte konsumentpriser i importlandene og reduserte muligheter for at u-landene

betaler tilbake sin utenlandsgjeld. Vi vet alt for lite om hvorvidt straffereaksjonene knyttet til en eventuell sosialklausul er troverdige. Hvis ikke de er det, er det liten grunn til å inkludere en sosialklausul i WTO.

- *multilaterale tiltak gir bedre løsninger enn unilaterale handelstiltak* (dette reflekterer den norske Regjerings syn). Mens unilaterale tiltak ofte reflekterer innenrikspolitiske interesser, må en multilateral tilnærming referere til aksepterte internasjonale normer. Kommentar: Det er gode argumenter for internasjonal koordinering (jf. kap. 3.3), men hvorvidt multilaterale tiltak er mer treffsikre enn unilaterale avhenger bl.a. av hvordan straffereaksjonene er. I så fall må også disse være multilaterale.

Dersom viktige land som USA og Frankrike trekker seg ut av WTO hvis de ikke får inkludert en sosialklausul, har imidlertid etter mitt syn ikke u-landene annet å gjøre enn å gi etter for presset. Jeg ser imidlertid ikke dette som en realistisk mulighet.

- *bringer saken på dagsorden* (jf. LOs argumentasjon) og gir bedre informasjon. Kommentar: Dette er positivt, men det er ikke sikkert at det er riktig arena, dvs. at spørsmålet egner seg på dagsorden for WTO.

4.2 Mot:

- *for smalt perspektiv* (Van Liemt, 1989, Sapir 1995 og Srinivasan 1994). Ubalanser i verdensøkonomien og grunnleggende fattigdom er de store spørsmål i verdenshandelen. En sosialklausul innbefatter bare arbeidsstandarder. Hva med standarder for helse, ernæring, fattigdom og retten til migrasjon? Kommentar: Skal arbeidskraftstandarder knyttes til internasjonal handel må man begynne i det små. I så fall kan det være gode argumenter for å begynne med de universelle menneskerettighetene.

- *resiprositet*. I en situasjon hvor land som USA ikke har akseptert flere enn 12 ILO konvensjoner, er det meningsløst å forlange at u-landene skal følge opp standardene ved en innføring av en sosialklausul i WTO. Kommentar: For å sikre resiprositet, bør man arbeide for at de enkelte land, særlig landene som går inn for en sosialklausul i WTO ratifiserer ILO konvensjonene og følger disse opp i praksis (jf. kap. 2.3 og 3.1).

- *u-landene oppfatter slike standarder negativt og en sosialklausul er uforenlig med det nåværende regelverk til WTO*. Standarder brukes som byttemiddel for markedsadgang: Kommentar: Dersom spørsmålet om sosialklausul skal integreres i WTO, må dette i så fall skje i en ny internasjonal forhandlingsrunde om liberalisering (jf. kap. 2.1 og 2.3).

- *ingen konsensus mellom medlemslandene og det finnes ingen kompensasjonsmekanismer i WTO* (jf. kap. 2.3). Kommentar: Sannsynligheten for at en sosialklausul kan integreres i WTO øker dersom en kommer fram til ordninger som fører til at de landene (gruppene) som taper på en slik klausul

blir kompensert. Jeg har imidlertid vanskelig for å se hvordan en kan finne slike kompensasjonsmekanismer i WTO.

I NUPI/ Fafo rapporten ble det også lagt vekt på viktigheten av å stimulere til at landene håndhever sin egen interne lovgivning og behovet for en dialog med partene. Argumentet om at handelspolitiske tiltak kan føre til redusert markedsadgang og de-industrialisering er like relevant for multilaterale tiltak som for unilaterale handelstiltak. Multilaterale tiltak har imidlertid en fordel ved at de kan føre til en koordinering av beslutninger. Det ble videre i denne rapporten pekt på at handelspolitiske tiltak bare kan brukes overfor en liten andel av målgruppen siden slike tiltak i prinsippet bare kan brukes overfor varer som handles internasjonalt. Slike begrensninger gjør seg også gjeldende ved multilaterale tiltak, med mindre det finnes politiske mekanismer som kan bidra til at arbeidsstandardene også øker i skjermede næringer. Sterke internasjonale fagforeninger og bistandsorganisasjoner kan muligens spille rollen som katalysatorer i en slik prosess. I mange u-land har imidlertid ikke fagforeningene sterk innflytelse. Det er i så fall vanskelig å tenke seg at de kan utøve et press for en bedring av arbeidsstandardene i skjermet sektor. Bistandsmyndighetene på den annen side har sterkere pressmuligheter. Landene som har dårlige arbeidsstandarder er gjerne land som også mottar bistand. Bistandsorganisasjoner har en legitim rett til å sette vilkår for sin bistand. Et slikt vilkår kan være at mottakerlandene bruker en viss andel av sine utgifter eller bistandsmidler til helse og utdanning (jf 20/20 prosent-regelen). En av de store gåtene i norsk bistandspolitikk er ifølge Andvig (1996:163):

at Norge ikke har gått massivt inn for å støtte obligatorisk grunnutdanning bare fordi man har blitt enig om et prinsipp om at slik utdanning er landenes eget nasjonale ansvar.

Ovenstående drøfting indikerer at det kan være mer naturlig å sette inn kondisjonalitetskrav i bistandspolitikken enn i handelspolitikken. Hensiktsmessigheten av slike tiltak krever imidlertid en analyse som ligger utenfor rammene av denne rapporten.

4.3 Vilkår for at en sosialklausul kan virke etter sin hensikt

Dersom en sosialklausul får gjennomslag i WTO, vil jeg nedenfor antyde noen vilkår som må være oppfylt for at en slik klausul kan virke:

- den må ikke kunne brukes i proteksjonistisk øyemed. En må følgelig opprette (eventuelt videreutvikle eksisterende organer) internasjonale overvåkingsorganer som kan kontrollere eventuelle proteksjonistiske fremstøt.
- det må bygges opp et sikkerhetsnett for dem som blir berørt. Tiltakene i klesindustrien i Bangladesh utgjør i så måte et eksempel for hvordan et slikt sikkerhetsnett kan bygges (Wiig, 1996).
- klausulen må håndheves likt overfor alle berørte parter. Straffeordningene må følgelig være multilaterale og de må være troverdige.

- u-landene må ha administrativ kapasitet til å håndheve reglene. Det er derfor viktig at ILOs rådgivningsfunksjon styrkes.

5. Oppsummering og konklusjon

Rapporten er skrevet på oppdrag for Redd Barna, og diskuterer argumenter for og i mot å knytte arbeidsstandarder til internasjonal handel gjennom en såkalt sosialklausul i Verdens handelsorganisasjon (WTO). I kapittel 2 gis en historisk oversikt over hvordan spørsmålet er behandlet i ILO og WTO og standpunktene til de ulike aktørene. Det vises at ILOs konvensjon om minstealder ikke inngår blant organisasjonens kjernekonvensjoner for menneskerettigheter, og at ILO er i mot å bruke sanksjoner knyttet til brudd på arbeidsstandarder. En sosialklausul er også i strid med WTOs nåværende regelverk og prinsipper (bl.a. bestevilkårsklausulen) og krever 2/3 flertall for å bli vedtatt. Skal en slik klausul implementeres i WTO, må spørsmålet eventuelt inngå i en ny multilateral forhandlingsrunde. På kort sikt er følgelig en sosialklausul en politisk umulighet.

I kapittel 3 drøftes deretter sentrale argumenter som har vært fremme i debatten om å etablere og håndheve multilaterale arbeidsstandarder.

I kapittel 3.1 diskuteres skillet mellom individuelle og kollektive preferanser for gode arbeidsforhold i samarbeidsland. To hovedkonklusjoner kan trekkes fra denne analysen:

- det er gode grunner for å etablere og håndheve standarder for universelle rettigheter. Slike rettigheter representerer internasjonale kollektive goder som må tilbys av 'verdenssamfunnet'. Det er imidlertid tvilsomt om barnearbeid (med unntak av tvangsarbeid, prostitusjon og spesielt helseskadelig arbeid) faller inn under dette. Det bør imidlertid avklares hvilke typer barnearbeid som kommer innunder ILOs kjernekonvensjon om 'forced labour', hva som kommer innunder utbytende barnearbeid (jf. OECDs klassifisering og FN's barnekonvensjon) og hvorvidt disse i så fall representerer regelen eller unntaket?
- i en situasjon hvor forbrukerne har individuelle preferanser for gode arbeidsstandarder, f.eks. at de ikke liker å bruke en skjorte som er produsert av barn, bør norske konsumenter skattlegges for sine preferanser. Denne skattleggingen kommer i form av at 'rene' produkter fortrenger 'urene' produkter og fører til en prisøkning på 'rene' produkter. I slike tilfeller er det ikke behov for en reguleringsløsning. Markedet vil løse problemet med dårlige standarder dersom det finnes troverdige merkeordninger. Forbrukerboikott har følgelig mening ved individuelle preferanser for gode arbeidsforhold og troverdig merking. Forbrukerboikott kan også ha mening dersom en slik kampanje er knyttet til universelle menneskerettigheter. I andre tilfeller har slike kampanjer liten hensikt.

I kapittel 3.2 vises det at det er lite teoretisk og empirisk belegg for at dårlige arbeidsstandarder fortrenger gode (f.eks. at kapitalen investeres i land med

lave standarder). Det er heller ikke noe empirisk belegg for at dårlige arbeidsstandarder er et nødvendig vilkår for å få innpass på verdensmarkedet.

I kapittel 3.3 diskuteres på grunnlag av tradisjonell teori for internasjonal handel hvorvidt arbeidsstandarder kan føre til at u-landene får en forbedring i sitt bytteforhold med i-landene og i så fall hvilke potensielle effekter dette har for omfanget av barnearbeid. Følgende hovedkonklusjoner trekkes:

- Små land vil ha interesse i å innføre arbeidsstandarder som tilsvarer de sosiale kostnadene av barnearbeid uavhengig av hva andre land gjør. Landet vil vinne, men produsentene vil tape. En internasjonal koordinering av arbeidsstandarder kan føre til at produsentenes tap blir redusert dersom u-landene oppnår en forbedring av sitt bytteforhold med utlandet. Det er imidlertid langt fra sikkert at u-landene oppnår en slik gevinst i sitt bytteforhold med utlandet.
- Store land vil imidlertid oppnå en forbedring av sitt bytteforhold.
- En slik eventuell forbedring av bytteforhold kan føre til økte lønninger og et redusert omfang av barnearbeid, men dette avhenger av hvordan arbeidsmarkedet er organisert (dersom barn og voksne er erstattbare produksjonsfaktorer og familiene tilbyr barnearbeid når inntektene er lavere enn et eksistensminimum, er det eksempelvis rimelig å anta at tilbudet reduseres når lønnen øker).
- Straffetiltak (i form av toll) for brudd på standarder fører på kort sikt til velferdstap både for landet som iverksetter disse og for eksportlandet (inkludert gruppene som blir berørt, som f.eks barnearbeidere). I en situasjon hvor straffen bare gjelder konkurranseutsatt sektor, er det rimelig å anta at omfanget av barnearbeid øker i den uformelle sektor. Sett fra u-landenes side er det følgelig ikke standardene i seg selv som utgjør det største problemet, men konsekvensene av at de ikke etterleves. En sosialklausul vil selv om den blir implementert neppe ha troverdige sanksjonsmidler (vi får høyere kostnader og fattige land rammes). I tillegg kan legitimiteten til WTO svekkes.
- Internasjonal koordinering av standarder kan følgelig være positivt, men harmonisering (de settes likt i alle land) er negativt siden de sosiale kostnadene ved barnearbeid varierer mellom land. Standarder må kunne være fleksible og ta hensyn til et lands produksjonskapasitet. Dette gjelder særlig for resultatorienterte standarder.

I kapittel 4 oppsummeres de viktigste konklusjonene for og i mot å knytte arbeidsstandarder til internasjonal handel:

- Etablering av arbeidsstandarder i WTO er en tidkrevende prosess. En bør i så fall foreta en innfasing til sentrale standarder (proessorienterte).

- Det finnes andre virkemidler som er mer direkte rettet mot problemet enn å knytte arbeidsstandarder til internasjonal handel. Eksempelvis kan det være mer legitimt å stille kondisjonalitetskrav i bistanden, som f.eks. krav om innføring og håndheving av tvungen skoleplikt.

Avslutningsvis vil jeg komme med et tankekors. Jeg tror ikke spørsmålet hvorvidt en sosialklausul skal innlemmes i WTO vil alene avgjøres av økonomiske argumenter som skissert i denne rapporten. Mer avgjørende er de enkelte aktørenes politiske agenda. Jeg er imidlertid av den oppfatning at dersom det verken er mulig å etablere troverdige straffereaksjoner i WTO eller såkalte positive insitamenter, er spørsmålet om en sosialklausul i WTO uten verdi og kun å forstå rent symbolsk. Det er uinteressant å analysere effekter av en sosialklausul i WTO som ikke blir håndhevet. Vi har allerede en multilateral organisasjon, ILO som har ansvaret for arbeidsstandarder og som ikke knytter dem til internasjonal handel. Det er i så fall mer naturlig å styrke denne organisasjonen framfor å innlemme spørsmålene i WTO.

Litteratur

- Andvig, J.C. 1996. Barnearbeid, familieøkonomi og internasjonal politikk, i B. Grimsrud og A. Melchior: *Barnearbeid i internasjonal handel og norsk import*. NUPI/FAFO.
- Anderson, K. 1994. *The entwining of trade policy with environmental and labour standards*. London: Centre for Economic Policy Research (CEPR), (Discussion paper nr. 1158).
- Bhagwati, J. 1994. A View from Academia, i G.K. Schoepfle og K.A. Swinnerton: *International labour standards and global economic integration: Proceedings of a symposium*. U.S. Department of Labor.
- Bhagwati, J. 1995. Trade liberalisation and 'Fair Trade' demands: addressing the environmental and labour standards issues, *The World Economy*, vol. 18, nov. 1995 (6), s. 745-759.
- Bhagwati, J. og R.E. Hudec. 1996. *Fair trade and harmonization. Prerequisites for free trade?* London: MIT Press.
- Bhagwati, J. 1996. The demands to reduce domestic diversity among trading nations, i J. Bhagwati og R.E. Hudec: *Fair trade and harmonization. Prerequisites for free trade?* London: MIT Press.
- Brown, D.K., A.V. Deardorff og R.M. Stern. 1996. International labor standards and trade: A theoretical analysis, i J. Bhagwati og R.E. Hudec: *Fair trade and harmonization. Prerequisites for free trade?* MIT Press. London.
- Casella, A. 1996. Free trade and evolving standards, i J. Bhagwati and R.E. Hudec: *Fair trade and harmonization. Prerequisites for free trade?* London: MIT Press.
- Charnovitz, S. 1987. The influence of international labour standards on the world trading regime. *International Labour Review*, 126, 565-584.

- Donahue, T.R. 1994. The perspective of labor, i Schoepfle og K. A. Swinnerton: *International labor standards and global economic integration: Proceedings of a symposium*. U.S. Department of Labor.
- Fields G.S. 1994. Changing labor market conditions and economic development in Hong Kong, the Republic of Korea, Singapore, and Taiwan, China. *World Bank Economic Review*, 8(3), september 395-414.
- Fields G.S. 1995. *Trade and labour standards. A review of the issues*. OECD Publications Service.
- Freeman, R.B. 1994. A hard-headed look at labor standards, i Schoepfle and K. A. Swinnerton: *International labor standards and global economic integration: Proceedings of a symposium*. U.S. Department of Labor.
- Grimsrud, B. og A. Melchior. 1996. *Barnarbeid i internasjonal handel og norsk import*. NUPI/FAFO.
- Grimsrud B. 1996. Tiltak mot barnarbeid globalt og i konsumentlandene, i B. Grimsrud og A. Melchior: *Barnarbeid i internasjonal handel og norsk import*. NUPI/FAFO.
- Grootaert C. og R. Kanbur. 1995. *Child labor. A review*. Washington: World Bank (Policy research working paper 1454).
- Hansson G. 1981. *Social clauses and international trade. An economic analysis of labour standards in trade policy*. Lund Universitet (PhD).
- ICFTU 1994. The social dimension of international trade: joint statement by world and European trade unions confederations, ICFTU, WCL and ETUC, 43/94 (2.2 1994, Brussel, Belgia)
- ILO. 1994. *The social dimensions of the liberalization of world trade*. (ILO Doc. GB 261/WP/SLD/1).
- ILO. 1994. *Progress report of the working party on the social dimensions of the liberalization of world trade* (ILO Doc. GB 261/11/31).
- Krueger A. 1996. Labour standards and international trade. Paper presented at the World Bank's annual conference on development economics, april.
- Krugman P. 1994. Competitiveness: A dangerous obsession. *Foreign Affairs* 73: 28-44.
- Langhelle, B.A. 1996. General reflections on the relationship of trade and labour, i J. Bhagwati og R.E. Hudec: *Fair trade and harmonization. Prerequisites for free trade?* London: MIT Press.
- Leary, V.A. 1996. Workers' rights and international trade: The social clause, i J. Bhagwati og R.E. Hudec: *Fair trade and harmonization. Prerequisites for free trade?* London: MIT Press.
- Lawrence R. 1994. *Trade, multinationals, and labor*. Harvard John F. Kennedy School of Government Faculty Research, juli (Working Paper Series: R94-22).
- Levison D., R. Anker, S. Ashraf og S. Barge. 1995. *Is child labour necessary in India's carpet industry?* Final report for Labour Market Policies Branch Project for IPEC, juni.
- Melchior, A. 1996. Barnarbeid og handelspolitikk, i B. Grimsrud og A. Melchior: *Barnarbeid i internasjonal handel og norsk import*. NUPI/FAFO.

- M.J. 1994. International labor standards and business strategies, i Schoepfle og K. A. Swinnerton: *International labor standards and global economic integration: Proceedings of a symposium*. U.S. Department of Labor.
- Piore, M.J. 1988. Labor standards and business strategies, i S. Hercenberg and J.F Perez-Lopez: *Labor standards and development in the global economy*. U.S. Department of Labor.
- Reich, R.B., 1994. Keynote Address, i Schoepfle and K.A. Swinnerton: *International Labor Standards and Global Economic Integration: Proceedings of a Symposium*. U.S. Department of Labor.
- Rodrik, D. 1994. *Developing countries after the Uruguay round*. Centre for Economic Policy Research, Discussion Paper Series, nr. 1084. London.
- Sapir, A. 1996. Trade liberalization and the harmonization of social policies: Lessons from European integration, i J. Bhagwati og R.E. Hudec: *Fair trade and harmonization. Prerequisites for free trade?* London: MIT Press.
- Sapir, A. 1995. The interaction between labour standards and international trade policy, i *World Development* 18, november: 791-804.
- Scherrer, C. 1996. The economic and political arguments for and against social clauses, i *Intereconomics* januar/februar: 9-20.
- Servais, J.M. 1989. The social clause in trade agreements: Wishful thinking or an instrument of social progress? *International Labour Review*, vol. 128, nr. 4.: 423-432.
- Stopp Barnearbeid*. Innstilling fra Samarbeidskomiteens arbeidsgruppe mot barnearbeid. LO 1996?
- Stortingsmelding 19. 1995/96*. En verden i endring. Hovedtrekk i norsk politikk overfor utviklingslandene.
- Srinivasan, T.N. 1994. International labor standards once again! i Schoepfle og K.A. Swinnerton: *International labor standards and global economic integration: Proceedings of a symposium*. U.S. Department of Labor.
- Van Liemt G. 1989. Minimum labour standards and international trade: Would a social clause work? *International Labour Review*, 128, nr. 4 , s. 433-448.
- Wan H. 1989. Wage setting institutions and economic growth. *World Development* 17(9), Special Issue , september, 1471-83.
- Wet, Erika de, 1995. Labor standards in the globalized economy: The inclusion of a social clause in the General Agreement On Tariff and Trade/World Trade Organization. *Human Rights Quarterly* 17:443-462,
- Wiig, A. 1996. Handelsboikott og barnearbeid i Bangladesh, i B. Grimsrud and A. Melchior: *Barnearbeid i internasjonal handel og norsk import*. NUPI/FAFO.
- Wilson, J.D. 1996. Capital mobility and environmental standards: Is there a theoretical basis for a race to the bottom? i J. Bhagwati and R.E. Hudec. *Fair trade and harmonization. Prerequisites for free trade?* London: MIT Press.
- World Development Report, 1995. *Workers in an integrating world*. Publ. for The World Bank. Oxford University Press.